

Z ROZWAŻAŃ NAD SPOŁECZNĄ I GOSPODARCZĄ KONDYCJĄ ZIEMIAŃSTWA W KRÓLESTWIE POLSKIM W OKRESIE POSTYCZNIOWEGO DZIESIĘCIOLECIA (1864–1874)

Andrzej Przegaliński <https://orcid.org/0000-0002-6255-0417>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ABSTRACT

FROM CONSIDERATIONS OVER THE SOCIAL AND ECONOMIC CONDITION OF THE LANDED GENTRY IN THE KINGDOM OF POLAND IN THE POST-JANUARY DECADE (1864–1874)

The subject of the article is the issue of widely understood social and economic aspects related to the history of the landed gentry in the Kingdom of Poland in the post-January decade. The adopted border turning points were marked by the failure of the uprising and the introduction of the enfranchisement reform (1864) and the death of governor Fiodor Berg as well as the agricultural exhibition in Warsaw (1874). That decade was a clearly outlined period – important above all in the economic history of the country and in the context of the experiences that the village and the manor households had. Those years were crucial for the gentry as well. The consequences of enfranchisement, in a reality of the brutally suppressed independence uprising and in the atmosphere of post-January terror, brought the end to the era of manor and serf economy. The door was opened for the development of capitalist relations, which combined with a comprehensive reconstruction of the agricultural system, led many estates into ruin and forced many heirs to be declassified. For others, it was a challenge to thoroughly transform and modernize farming methods, which not always resulted in later economic successes. The new deal brought social and mental transformations as well as the rejection of traditional habits and state prejudices, to the agenda. All these interdependent phenomena created a picture that shimmered with different colours, which I think is worth re-drawing in the anniversary year.

Keywords: social and economic history, Kingdom of Poland, January Uprising, enfranchisement reform, landed gentry.

Słowa kluczowe: historia społeczno-gospodarcza, Królestwo Polskie, powstanie styczniowe, reforma uwłaszczeniowa, ziemiaństwo.

✉ Adres do korespondencji: andrzej.przegalinski@mail.umcs.pl

Z dedykacją dla Pana Profesora Wiesława Śladkowskiego

Tematem artykułu jest problematyka dotycząca szeroko rozumianych aspektów społecznych i gospodarczych związanych z dziejami ziemiaństwa w Królestwie Polskim w dobie postyczeniowego dziesięciolecia. Owa dekada stanowiła klarownie zarysowany okres – ważny nie tylko w kontekście doświadczeń, które stały się udziałem wsi i dworu, ale też w historii gospodarczej kraju. Dla ziemiaństwa były to lata kluczowe. Konsekwencje uwłaszczenia w realiach brutalnie stłumionego zrywu niepodległościowego oraz w atmosferze postyczeniowego terroru zamknęły epokę gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Jednocześnie przed Królestwem szeroko otworzyły się drzwi dla rozwoju stosunków kapitalistycznych. Nowy ład wspólnie ze zróżnicowanymi i współzależnymi zjawiskami tworzył więc nowy i barwny obraz, który w roku rocznicowym warto, jak sądzę, ponownie naszkicować.

Jak wyżej wspomniano, na kondycji i położeniu wsi, w tym także ziemiaństwa, zaciążyły na szereg dziesięcioleci dokonujące się w Królestwie Polskim przemiany polityczne i społeczno-gospodarcze będące następstwem upadku powstania styczniowego i reformy uwłaszczeniowej oraz przeobrażeń w funkcjonowaniu jednowioskowej gromady i gminy zbiorowej, czyli – ogólnie rzecz biorąc – samorządu wiejskiego.

Bezpośredniej genezy tych powiązanych ze sobą procesów i zjawisk należy szukać w czasie insurekcji. Reforma carska, wymuszona ogłoszonym 22 stycznia 1863 roku *Manifestem do narodu* i dekretami uwłaszczeniowymi Komitetu Centralnego Narodowego-Tymczasowego Rządu Narodowego (KCN-TRN), została podyktowana koniecznością szybkiej pacyfikacji zbuntowanego kraju i pozyskania chłopów garnących się śmiało do powstania¹.

Poprzedził ją projekt opracowany przez Nikołaja Milutina (brata Dmitrija, ministra wojny), który brał udział w pracach nad reformą agrarną w Rosji w 1861 roku. W posiedzeniach powołanego pod przewodnictwem księcia Pawła Gagarina Komitetu (Komisji) udzielali się także i inni czynni wówczas politycy – między innymi Wiktor Arcimowicz, Władimir Czerkasskij i Jurij Samarin. 19 lutego (2 marca) 1864 roku, a więc dwa dni po ogłoszeniu przez Austrię stanu oblężenia w Galicji i na niespełna półtora miesiąca przed aresztowaniem Romualda Traugutta (w nocy z 10 na 11 kwietnia), car Aleksander II podpisał (z niewielkimi poprawkami) ukazy Milutinowskie, które kładły fundamenty pod kompleksową przebudowę ustroju rolnego nad Wisłą. Ogłoszono je drukiem w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego z datą 31 marca (12 kwietnia). Kilka dni później, 3 (15) kwietnia, ustały wszystkie powinności

¹ S.T. Wrona, *Chłopi w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 1937/1938, t. 34, nr 2, s. 551, 554, 556–557; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 556–557; K. Groniowski, *Chłopi w powstaniu styczniowym a reformy agrarne lat 1861–1864* [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie, bój, Europa, wizje*, red. S. Kalemka, Warszawa 1990, s. 133, 138–139; H. Brodowska, *Świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego*, „Annales UMCS” 1993, sec. F, vol. 48, s. 20–21, 26.

i świadczenia na rzecz dworów pod postacią pańszczyzny, różnych odrobków, okupów, czynszów, osepów i danin².

Pierwszy z ukazów, *O urządzeniu włościan*, dotyczył gruntownej reorganizacji stosunków własnościowych. Drugi, *O urządzeniu gmin wiejskich*, kładł podwaliny pod samorząd wiejski, znosząc przy tym gminę dominialną i odsuwając ziemian od decydującego wpływu na sprawy wsi. Trzeci ukaz dotyczył Komisji Likwidacyjnej, która miała wypłacić dworom odszkodowanie za utracone korzyści, czwarty zaś, *O sposobie wprowadzania w wykonanie nowych ustaw o włościanach*, powoływał całą hierarchię władz odpowiedzialnych za przeprowadzenie uwłaszczenia³.

Wcieleniem reformy w życie pod kuratelą zrazu niejawnego Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego w Petersburgu, zajmował się Komitet Urządzący w Warszawie (1864–1871), któremu powierzono także kwestie unifikacji i ścisłego zespolenia Królestwa z Cesarstwem⁴. Pod nominalnym przewodnictwem budzącego grozę „politycznego szalbierza” namiestnika Fiodora Berga⁵ (1863–1874), faktycznym zaś powiązanych ze sobą narodowych liberałów i słowianofilów, wyznawców staroruskiej tradycji i piewców cnót rosyjskiego ludu, wymienionych wyżej: Milutina (mianowanego w marcu 1864 roku sekretarzem stanu do spraw polskich), Czerkasskiego, Samarina oraz Jakowa Sołowiewa, przy współudziale zniechęconego przed powstaniem oberpolicmajstra warszawskiego – później generała-policmajstra Królestwa Polskiego – Fiodora Trepowa (1863–1866), Komitet zjednoczył pod sztandarami ustrojowych i politycznych „reform” polityków, którzy nie kryli swych antypolskich poglądów. Spoiwem ideologicznym były dla nich prace rosyjskich nacjonalistów na czele z cenionym przez polakożerców publicystą Michaiłem Katkowem⁶. W taki sposób

² Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: DPKP), t. 62, 1864, nr 187, s. 11; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego*, t. 2, Warszawa 1904, s. 454; K. Groniowski, *Chłopi w powstaniu styczniowym...*, s. 142; idem, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963, s. 22; J.K. Targowski, *Komitet Urządzący i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny” 1937, t. 34, z. 1, s. 162, 166–167; T. Krawczak, *Chłopi w walce o niepodległość 1863–1918*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 23, s. 7.

³ DPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 4–175; H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza chłopów polskich w zaborze rosyjskim* [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 2, red. S. Inglot, Toruń 1972, s. 399–403; A. Koprukowniak, *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1795–1939* [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie II*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 16; A. Przegaliński, *Z rozważań nad reformą uwłaszczeniową w Królestwie Polskim. Próba analizy i opisu na przykładzie guberni lubelskiej* [w:] *Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2017, s. 299.

⁴ DPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 135–141; C. Ohryzko-Włodarska, *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973, s. 13; S. Wiech, *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866–1896). Ogląd w świetle materiałów żandarmerii* [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody, cz. II*, red. T. Stegner, Gdańsk 2000, s. 33–35; G. Smyk, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011, s. 165.

⁵ [Baronowa X.Y.Z.], *Towarzystwo warszawskie. Listy do przyjaciółki*, Kraków 1888, s. 27–28.

⁶ J.K. Targowski, op. cit., s. 170–172; A. Szwarz, *Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1996, s. 35; A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999, s. 29–30; I. Kobderowa, *W sprawie stosunku Rosji wobec powstania styczniowego*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, R. 69, z. 4, s. 875–889; A. Przegaliński, *Z rozważań...*, s. 300.

obsada personalna Komitetu, podzielonego zresztą wewnątrz i skonfliktowanego przez Milutina i Czerkasskiego z Namiestnictwem, czy – jak wówczas mawiano – z Zamkiem⁷, korespondowała ze stanowiskiem Petersburga, zaś sama reforma, oprócz celów rolniczych i ekonomicznych, zyskiwała o wiele bardziej istotne znaczenie w doraźnej i długofalowej polityce wobec Królestwa, w stosunku do ziemian oskarżanych o podważanie rosyjskiego panowania i wobec chłopów mających stanowić oparcie dla postycziowej reakcji⁸.

Owe nastroje oraz opinie, oceny i obawy władz zaborczych doskonale oddawały raporty żandarmerii. Pomijając arystokrację, która zdaniem żandarmów była grupą bierną i kosmopolityczną, skupioną głównie na życiu towarzyskim, szlachtę i ziemiaństwo uważano za istotny (i niebezpieczny) element opiniotwórczy narzucający innym środowiskom własny model postaw wobec bieżących wydarzeń. Twierdzono, że dwór był antyrosyjski, gdyż charakteryzował się przywiązaniem do zgubnych idei niepodległości i samodzielności oraz głęboką świadomością korzeni narodowych i kulturowych. Niezmiennie obowiązywały też wyznaczone w latach 60. cele zmierzające do zminimalizowania wpływów dworu, odsunięcia go od reszty społeczeństwa i zachwiania jego autorytetu oraz dążące do społecznej i ekonomicznej degradacji ziemiaństwa. Z kolei chłopci postrzegani byli jako „najzdrowsza” część społeczeństwa, oddana i wierna carowi – przede wszystkim z racji przeprowadzonych reform przekazujących im na własność ziemię i władzę w gminie. W konsekwencji zerwanie czy zrywanie więzów łączących wieś z ziemiaństwem i równie niebezpiecznym dla zaborcy duchowieństwem katolickim stanowiło konieczny warunek do formowania i utrwalania na wsi prorosyjskich nastrojów⁹.

W takiej atmosferze, przy jasno zdefiniowanych celach (wspartych stosownym uzasadnieniem propagandowym), przy precyzyjnie wskazanych wrogach i sojusznikach, wcielano reformę w życie. Nie miejsce tu na szczegółowe opisywanie działań odnośnych władz odpowiedzialnych za przeprowadzenie uwłaszczenia (Komitetu Urządzącego, Komisji Centralnej do Spraw Włościańskich, Komisji Prośb i Skarg w Warszawie, obwodowych komisji do spraw włościańskich, komisji i delegacji czasowych) oraz samego procesu uwłaszczeniowego, bowiem problematyka ta została już dogłębnie omówiona w literaturze przedmiotu. Warto natomiast dodać, że Komitet Urządzący, postawiony, mimo wszystko, przed bardzo trudnym zadaniem (chodziło

⁷ [Baronowa X.Y.Z.], op. cit., s. 26; K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem. (Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863)*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, R. 69, z. 4, s. 891–905.

⁸ DPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 9; E. Halicz, *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniowego*, Warszawa 1955, s. 306, 311; S. Wiech, *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)*, Kielce 2002, s. 98; A. Szwarc, *Postawy polityczne ziemiaństwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym* [w:] *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 48; A. Przegaliński, *Z rozważań...*, s. 300–301.

⁹ S. Wiech, *Żandarmeria rosyjska i jej raporty* [w:] *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999, s. 56, 63–64; idem, *Spoleczeństwo Królestwa...*, s. 89, 98; idem, *Oddziaływanie ziemiaństwa na spoleczeństwo wiejską w Królestwie Polskim w 2 połowie XIX wieku w ocenie władz rosyjskich* [w:] *Dwór a spoleczeństwo lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 126.

przecież o kompleksową przebudowę stosunków własnościowych), w całym szeregu postanowień skrupulatnie uzupełniał to, czego ukazy carskie wyraźnie nie precyzowały. Ta gmatwanina niejasnych przepisów i objaśnień była dopełniana drogą idących od tronu poleceń i dodatkowych ukazów. Następstwem tak przeprowadzonego uwłaszczenia był chaos oraz pogłębiające się przemieszanie gruntów, które stanowiło bolączkę wsi i dworu w okresie międzypowstaniowym¹⁰.

Ogólne zamieszanie potęgował też fakt, że zgodnie z podpisanym przez cara Aleksandra II 28 października (9 listopada) 1866 roku *Ukazem o urządzeniu miast* uwłaszczono nierolniczą ludność miejską w miastach i miasteczkach prywatnych. (Mieszczanie-rolnicy zostali objęci działaniem ukazów z 1864 roku). W rezultacie ziemiaństwo straciło nie tylko wszystkie prawa zwierzchnie do osad, miasteczek i miast (ustały one faktycznie już na jesieni 1864 roku), ale i grunty uprawiane przez mieszkańców, które stały się ich własnością¹¹.

Należy podkreślić, że ziemianie, obarczeni koniecznością sporządzenia pierwotnych i przez to skomplikowanych tabel likwidacyjnych, sprzeciwiali się często zbyt dużym, ich zdaniem, nadziałom, zbyt niskim odszkodowaniom i niedokładnie przeprowadzonym rozgraniczeniom. Część dziedziców ostentacyjnie lekceważyła nowe prawo (prawa), licząc na cofnięcie lub osłabienie niekorzystnych postanowień. Inni przyglądali się poczynaniom władz z niedowierzaniem, a nawet rezygnacją. Pomimo obserwowanych gdzieś oznak bierności w różnych miejscach wiosną i latem 1864 roku notowano jeszcze przypadki egzekwowania pańszczyzny, ściągania okupu lub czynszu – niekiedy z pomocą wojska. Dość częste były też konflikty na tle wadliwej, zdaniem ziemiaństwa, rewindykacji pustek, które na mocy decyzji władz zostały już objęte przez nadzielonych gospodarzy¹².

Z kolei chłopcy skarżyli się na zabieranie przez dwory ukazowej ziemi, obciążanie ich dodatkowymi pozaprawnymi powinnościami i zmuszanie do robót folwarcznych. Włościanie twierdzili, że dziedzice celowo zatrzymywali uwłaszczone budynki i inwentarze, protestowali przeciwko wyłączeniu z uwłaszczenia tzw. koszar (dużych budynków dla służby i robotników), zabudowań karczemych i młynarskich oraz siedlisk owczarzy, ogrodników, stróżów leśnych i gajowych. Dużo emocji wzbudzała wspomniana wyżej kwestia odzyskiwania opuszczonych dziedzin włościańskich, które zdaniem chłopów zostały niesłusznie anektowane przez dwory po 1846 roku, czyli ze złamaniem prawa zapisanego w ukazie z 26 maja (7 czerwca) tego roku.

¹⁰ W. Grabski, op. cit., s. 469; H. Wiercieński, *Pamiętniki*, oprac. A. Zajączkowski, Lublin 1973, s. 39, 62–63; T. Mencil, *Między powstaniami (1831–1864)* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 567–568.

¹¹ *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918, s. 247; R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, R. 68, nr 1, s. 197; J. Mazurkiewicz, *O likwidacji stosunków dominialnych w miastach Królestwa Kongresowego w 1866 roku*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. 9, s. 270, 272.

¹² F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność (od upadku powstania styczniowego do wybuchu wojny światowej)*, „Niepodległość” 1935, t. 11, s. 195; Z. Mazurek, *Sytuacja ekonomiczna i społeczna na wsi lubelskiej po reformie uwłaszczeniowej 1864 r.*, „Annales UMCS”, sec. F, 1954, vol. 9, s. 219; K. Groniowski, *Wieś lubelska w okresie upadku powstania styczniowego*, „Rocznik Lubelski” 1963, t. 6, s. 158, 161.

Wielu chłopów pisało skargi i wnioski do komisji włościńskich, odmawiając przy tym przyjęcia zestawionych pospiesznie tabel likwidacyjnych. Niektórzy domagali się przejęcia ziemi dworskiej skonfiskowanej ziemiaństwu za udział w powstaniu. Zdarzały się najazdy na grunty folwarczne – przepędzano wówczas geometrów, niszczone kopce graniczne i narzędzia pomiarowe¹³.

W sposób wyjątkowo jaskrawy i bolesny dla obu stron realizacja reformy uwłaszczeniowej uwidaczniała się w materii serwitutów, które już w epoce międzypowstaniowej „zatrwały” relacje między wsią a dworem¹⁴. Zapisy nanoszone do tabel likwidacyjnych, potwierdzone następnie przez władze zwierzchnie, były często niejasne i nieprecyzyjne, co sprzyjało konfliktom. Stosowanie owych norm w praktyce naruszało interesy obu zainteresowanych stron – zwłaszcza że kazuistyczne rozstrzygnięcia często wykluczały lub modyfikowały to, co ustalono wcześniej na podstawie wieloletniej tradycji lub na zasadzie nieformalnego porozumienia. Dla chłopów serwituty były niezbędne, dla dworów niedogodne, dla wszystkich zaś, ze względu na skalę i swe zróżnicowanie, koszty procesów sądowych i przewlekłość sporów, niezmiernie uciążliwe i konfliktogenne¹⁵.

Komitet Urządzący zapowiadał wprawdzie wydanie przepisów dotyczących ogólnego zniesienia służebności oraz podziału wspólnotowych pastwisk i lasów, ale w tej materii sukcesów nie osiągnął. W dniu 6 lutego 1871 roku, na krótko przed rozwiązaniem, gremium to wyraziło wprost opinię o niemożności ułożenia sprawiedliwych prawideł podziału serwitutów, odsyłając strony na drogę dwustronnych umów. Rok później władze centralne w Petersburgu zrzekły się ingerowania w sprawy służebności, podtrzymując w ten sposób stanowisko Komitetu¹⁶.

Nic dziwi więc, że na tle przestrzegania reguł owej specyficznej dwuwłasności antagonizm między wsią a dworem był przez wiele lat żywy, niekiedy wręcz dramatyczny. Zgodnie zresztą z nadziejami Czerkasskiego, który nalegał, by podtrzymywać

¹³ DPKP, t. 62, 1864, nr 187, s. 15; C. Ohryzko-Włodarska, *Przemiany na wsi Królestwa Polskiego w latach 1846–1870*, Warszawa 1972, s. 188; B. Szczerbińska, *Ziemiaństwo w guberni łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2007, s. 57–58; M. Kostrzewska, *Powłasczeniowy ruch chłopski – podobieństwa i różnice z ruchem antyfeudalnym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1995, vol. 52, s. 79.

¹⁴ W. Grabski, op. cit., s. 470; T. Mencil, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988, s. 122–127.

¹⁵ *Wybór pism Ludwika Górskiego. Wydawnictwo jubileuszowe*, Warszawa 1908, s. 445; W. Grabski, *Historia wsi w Polsce*, Warszawa 2004, s. 298; B. Chelmiński, *Powiat rypiński w pamiętnikach*, Rypin 2005, s. 50; H. Brodowska, *Spory serwitutowe chłopów z obszarnikami w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, R. 63, nr 4–5, s. 283; A. Kopruckowiak, *Dobra ziemskie rządowe – prywatne Cichostów i Żminne w 1830–1915. Zatargi na tle serwitutowym w latach 1864–1914* [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Kopruckowiak, Lublin 2005, s. 152.

¹⁶ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, oprac. pod kier. E. Strasburgera, Warszawa 1916, s. 72; *Stosunki rolnicze...*, s. 128; W. Grabski, *Historia Towarzystwa*, s. 470; idem, *Historia wsi...*, s. 298; K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, Warszawa 1976, s. 143; A. Przeglasiński, *Z rozważań...*, s. 328–330.

konflikty na linii chłop–dziedzic, i w myśl stanowiska Milutina twierdzącego, że poprzez podniesienie uciskanego ludu osłabi się Polskę szlachecką i łacińską¹⁷.

Tak mocno zarysowane linie podziałów torowały drogę ciągnącym się latami zatargom i procesom. W „wojnie” o ziemię, zabudowę, pastwisko i las rolę rozjemców pełnili komisarze włościańscy. Ich wizyty miały zazwyczaj charakter nieprzyjemny i konfrontacyjny. Zjazd komisarski odbywał się na gruntach dworskich, w obecności dziedzica i tłumnie zebranej ludności chłopskiej. Porządku pilnowali strażnicy ziemscy, czasami przyjeżdżał też naczelnik powiatu. Zwaśnione strony broniły swych praw, często w sposób bezwzględny, nieuznający racji adwersarza. Komisarze, mieniący się zgodnie z instrukcjami reprezentantami interesów chłopskich, byli często stronnicy i przekupni, skłonni przy tym do przewlekania sporów. Nie bez racji przypisywano im też predylekcję do podburzania wsi przeciwko dworom¹⁸.

Omówione wyżej zjawiska oraz towarzyszące im zadrażnienia i konflikty przybrały na sile z końcem siódmej dekady XIX stulecia – to jest w czasie prowadzonej z urzędu akcji pomiarów ziemi. Pobudką do korekty nadziałów były zazwyczaj niechlujnie zestawione tabele likwidacyjne. Zawarte w nich zapisy weryfikowali wprawdzie przeszkoleni urzędnicy, ale i oni, wobec mnogości dokumentów, liczb i nazwisk pracowali pospiesznie i niedokładnie. W takiej sytuacji, na mocy prawa z 23 września 1871 roku i stosownych uzupełnień wydanych 2 maja 1873 roku, nakazano urzędowi włościańskiemu bezzwłoczne sprostowanie nieścisłości i pomyłek zapisanych w tabelach likwidacyjnych. Rezultatem tych korekt były ciągnące się latami konflikty nie tylko wsi z dworami, ale też z mierniczymi, z rywalizującymi i skłóconymi ze sobą komisarzami, ze strażą ziemską, wojskiem i naczelnikami powiatów, a nawet z wicegubernatorami i gubernatorami, którzy wizytowali miejsca o szczególnym natężeniu sporów¹⁹.

Pomimo rozlicznych waśni wszystkie współzależne procesy, których katalizatorem stało się uwłaszczenie, niosły dla chłopca i dziedzica nową jakość. Reforma miała fundamentalne znaczenie w dziele przekształcania i unowocześniania wsi. Na pewno był to akt sprawiedliwości społecznej, który dokonał się, niestety, rękoma zaborcy

¹⁷ W. Giełżyński, *Ku Niepodległej*, Paryż 1985, s. 214; [Z.L.S.], *Ostatnie chwile powstania styczniowego. Na podstawie autentycznych źródeł*, t. 2, Poznań–Kraków 1887, s. 5; J. Zdrada, *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2007, s. 525.

¹⁸ [Z.L.S.], op. cit., s. 115–116, 150–153, 194–195; A. Świętochowski, *Historia chłopów polskich w zarysie*, Lwów–Poznań 1925, s. 345–346; Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielkopolskiego*, Warszawa 1967, s. 240–241; S. Wiech, *Oddziaływanie ziemiaństwa...*, s. 127; J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002, s. 123–124; A. Przegaliński, *Z rozważań...*, s. 330.

¹⁹ *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, oprac. K. Śreniowska, S. Śreniowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 451–455; *Stosunki rolnicze...*, s. 80; H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza...*, s. 426–428; K. Groniowski, *Realizacja reformy...*, s. 70–72; A. Czuchryta, *Spory graniczne właścicieli majątku Celejów z chłopami bochotnickimi w latach 1864–1914* [w:] *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, red. A. Koprucki, Z. Gołębiowska, Lublin 2008, s. 259–270; A. Przegaliński, *Z rozważań...*, s. 324–325.

i „pod osłoną obcych bagnetów”²⁰. Do przeszłości odchodził jednak niewzruszony od stuleci model zależności dominialnej, a wieś wkraczała w epokę zasadniczych przekształceń kapitalistycznych. Reforma, pomimo wielu słabości, ugruntowała wśród chłopów poczucie własnej wartości, upowszechniła też przekonanie o bliskim związku z ziemią – zarówno w znaczeniu bezpośrednim, jak i szerszym, narodowościowym, utożsamianym z polskością. W dłuższej perspektywie stanowiło to klęskę rosyjskich nadziei, zamierzeń i wysiłków propagandowych²¹.

Dla ziemiaństwa reforma miała wymiar bez mała rewolucyjny, a jej posmak był nierzadko gorzki. Konieczność przestawienia folwarków na tory gospodarki kapitalistycznej, wymóg rozbudowy nieruchomości infrastruktury, najmu robotnika (z natury droższego od dawnego chłopu pańszczyźnianego, dobrze płacącego okupnika czy czynszownika), wreszcie przymus zakupu inwentarza pociągowego, niezbędnych maszyn i narzędzi rolniczych – wszystko to wymagało zainwestowania ogromnych kapitałów obrotowych, których wielu ziemian nie posiadało²².

Pozbawienie dworów praw do osad, miasteczek i miast, a co za tym idzie do licznych przywilejów i zysków, było niekiedy o wiele dotkliwsze w porównaniu z utratą przekazanej chłopom ziemi, zabudowy i sprzężaju. Dziedzice „miejscy” tracili nie tylko nieruchomości, inwentarze, daniny, czynsze i różne robocizny, ale także wpływające do kasy dworskiej niemałe pieniądze – to jest opłaty od uprawiania zawodu, różne należności targowe, jarmarczne i brukowe, przysługujące dworom świadczenia mostowe i grobelne czy wreszcie zyski z monopolu propinacyjnego. Do tego dochodziły powszechne w osadach i miasteczkach spory graniczne i serwitutowe²³.

Kryzys większej własności spowodowany czynnikami politycznymi, ekonomicznymi i społeczno-psychologicznymi wraz z rosnącym zadłużeniem wobec Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (TKZ) był faktem, choć jego przesłanki, w kontekście przeobrażeń własnościowych, narastania kapitalistycznych stosunków pracy i pozytkowania kapitałów, były dostrzegalne już przed powstaniem²⁴.

²⁰ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1864–1914*, t. 1, Gdańsk 1991, s. 16.

²¹ K. Groniowski, *Wyniki reformy uwłaszczeniowej w Królestwie Polskim [w:] Powstanie styczniowe 1863. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Warszawie 13–15 września 1963 roku*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 196, s. 126; S. Kieniewicz, *Spółceństwo Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym [w:] ibidem*, s. 40; K. Ślusarek, *Sytuacja szlachty i chłopstwa na tle przemian struktury społeczeństwa polskiego w XIX wieku [w:] Problemy cywilizacyjnego rozwoju Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku*, red. P. Franaszek, A.N. Nieczuchrin, Kraków 2007, s. 296.

²² *Wybór pism...*, s. 547; T. Skałkowski, *Towarzystwa kredytowe ziemskie w ziemiach polskich. Szkic historyczny*, Lwów 1892, s. 31–32; A. Kierek, *Rozwój kapitalizmu w rolnictwie regionu lubelskiego w latach 1864–1913*, Lublin 1964, s. 120; A. Kopruckowiak, *Determinanty aktywności...*, s. 16.

²³ J. Mazurkiewicz, W. Ćwik, *Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1809–1866)*, „Annales UMCS”, sec. G., 1957, vol. 4, s. 100–104; M. Bogusz, *Relacje między mieszczanami łączyńskimi a właścicielami dóbr Łęczna w dobie Królestwa Polskiego [w:] Studia z dziejów ziemian*, red. Z. Gołębiowska, A. Kopruckowiak, A. Przegaliński, Lublin 2014, s. 136–137; A. Przegaliński, *Z rozważań...*, s. 315.

²⁴ A. Kopruckowiak, *W okresie kształtowania się kapitalizmu (1864–1918) [w:] Dzieje Lubelszczyzny...*, s. 666; S. Wiech, *Spółceństwo Królestwa Polskiego...*, s. 95–96; J. Kita, *Dwór po powsta-*

Obecne w wielu dworach poczucie niepewności i zamętu pogłębiła reforma skarbowa, wprowadzona na mocy odnośnych przepisów Komitetu Urządzącego (1864) oraz ukazu z 8 (20) grudnia 1866 roku o przebudowie systemu podatkowego. Na podstawie tych regulacji przekształcono i podwyższono podatki stałe w guberniach Królestwa Polskiego. W odniesieniu do szlachty i ziemiaństwa wprowadzono podatek gruntowy dworski (zasadniczy i dodatkowy), którego podstawą było klasyfikowanie ziemi, i utrzymano łanowe. Podymne zreformowano dużo później – na zasadzie przepisów z 8 (20) lutego 1883 roku. Chłopi zostali objęci podatkiem gruntowym włościańskim i podymnym²⁵. Dwory, poza daninami stałymi (podobnie jak pozostali właściciele ziemi we wsiach i osadach), opłacały też podatki specjalne i gminne, które przeznaczano na pokrycie kosztów lecznictwa, utrzymanie sądów gminnych, dróg, szkół czy instytucji dobroczynnych, oraz podatki naturalne zamieniane także na pieniądź²⁶. Dla wszystkich te zróżnicowane obciążenia były dotkliwe. Najmocniej odczuwano je na przełomie lat 60. i 70., kiedy na kondycji gospodarczej Królestwa kładła się jeszcze cieniem niska wydajność produkcji rolniczej i przemysłowej. Ziemiaństwo, a w jeszcze większym stopniu chłopi, gubili się w gąszczu różnych przepisów, terminów i liczb. Wielu nie radziło sobie z klasyfikowaniem ziemi i naliczaniem różnych zobowiązań podatkowych²⁷.

Pomocy i wsparcia szukały dwory w TKZ. Tymczasem ta zasłużona instytucja, uważana przez stowarzyszonych za reprezentantkę i obrończynię interesów większej własności, zmagająca się po powstaniu z licznymi problemami natury politycznej i finansowej, które mogły nawet zagrozić jej istnieniu. Towarzystwo pod wodzą nowych przewodników: pełniącego obowiązki prezesa Dyrekcji Głównej generała-lejtnanta Leona Gieczewicza (1865–1874), przed insurekcją dyrektora głównego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, i prezesa Komitetu Eugeniusza Słubickiego (1864–1874) przystąpiło do rygorystycznego egzekwowania należności. Rola strażnika racji stanu i prawowierności Towarzystwa, poddanego od 1869 roku ścisłemu nadzorowi Ministerstwa Finansów w Petersburgu, przypadła Gieczewiczowi. Prezes Dyrekcji Głównej, jako urzędnik mianowany i narzucony z zewnątrz, pełnił rolę nieformalnego komisarza rządowego. Postyczniową praktyką było powierzanie tego stanowiska Rosjanom lub osobom zrusyfikowanym, które wywodziły się z zaborczego aparatu administracyjnego. Pomimo tej dokuczliwej kurateli rzeczywiste kierownictwo Towarzystwa spoczywało nadal w rękach Polaków. Pracowali oni jako radcy w Dyrekcji Głównej i Komitecie, w poszczególnych wydziałach i podlegających im sekcjach, wreszcie w gubernialnych Dyrekcjach Szczegółowych. TKZ zachowało

niu. *Zmierzch dominacji ziemiaństwa* [w:] *Powstanie styczniowe. Klęska i chwala*, red. L. Będkowski, Warszawa 2013, s. 73; A. Przegaliński, *Z dziejów wystaw rolniczych. Trzecia Wystawa Rolnicza (1860) i Wystawa Rolniczo-Przemysłowa (1901) w Lublinie*, Lublin 2012, s. 13–14.

²⁵ *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, oprac. W. Załęski, Warszawa 1876, s. 250–251; E. Strasburger, *Podatek gruntowy w Królestwie Polskim (Stan dotychczasowy i projekt reformy)*, Warszawa 1918, s. 36–37, 41–42; R. Ślusarska, *Obciążenia podatkowe ziemian lubelskich po powstaniu styczniowym* [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944...*, s. 310–311.

²⁶ S. Staniszewski, *Rzut oka na stan ekonomiczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1907, s. 230–232.

²⁷ R. Ślusarska, op. cit., s. 315; A. Przegaliński, *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych. (Dzieje dóbr Snopków w XIX i w I połowie XX wieku)*, Lublin 2016, s. 155.

więc, jako jedna z nielicznych instytucji w Królestwie, znaczną niezależność od rządu rosyjskiego²⁸.

Nie dziwi więc, że do rangi niemalże święta, a na pewno bardzo ważnego wydarzenia urastały zjazdy i zebrania wyborcze, podczas których wybierano radców Dyrekcji Głównej, prezesa i radców Komitetu oraz prezesa i radców Dyrekcji Szczegółowych. Istotną rolę odgrywał też Komitet Właścicieli Listów Zastawnych, który sprawował bieżącą kontrolę nad sprawami TKZ i zapewniał ochronę praw depozytariuszy listów. Składał się on z prezesa, czterech radców i sekretarza i dwa razy do roku obradował wspólnie z Komitetem Towarzystwa²⁹.

Z końcem lat 60. opracowano w TKZ nowe przepisy udzielania pożyczek, przystąpiono też do zebrania jednolitego zbioru praw, który ukazał się drukiem w 1881 roku. Zasady kredytowania większej własności zostały zatwierdzone przez Aleksandra II 12 (24) lipca 1869 roku. Utrwaliły one nie tylko stały byt Towarzystwa, ale też wprowadziły restrykcyjne zasady udzielania pożyczek i surowe normy egzekucyjne. By zdyscyplinować stowarzyszonych, z inicjatywy Ministerstwa Skarbu wniesiono zapis o wystawianiu dóbr na przymusową licytację za jedną zalegającą w opłacie ratę³⁰.

Chcąc zobrazować skalę problemów i trudności, z jakimi mierzyło się wówczas ziemiaństwo, odwołajmy się do danych statystycznych. W latach 1865–1869 TKZ sprzedało 150 zrujnowanych majątków, czyli równo połowę zlicytowanych w latach 1826–1861! Kolejne trzy lata przyniosły 159 licytacji³¹. Rosła także liczba dóbr wystawianych na sprzedaż. Przykładowo: z końcem 1868 roku niebezpieczeństwo utraty siedzib rodowych „zawisło” nad 581 dziedzicami (10% ogółu). Rok później było ich już 600, czyli 10,4% całości. Tak więc co dziesiąty majątek w kraju mógł zmienić właściciela drogą przymusowej licytacji³². Ta dramatyczna sytuacja była w prostej linii następstwem narastającego lawinowo zadłużenia. Podczas gdy z końcem 1860 roku większa własność w Królestwie była obciążona w TKZ na

²⁸ *Zbiór praw i przepisów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim*, t. 3, Warszawa 1881, s. XVI, XXIV; *Pamiętnik Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1884, s. 171, 174–176, 364; *Materiały źródłowe do dziejów powstania styczniowego w zasobie Muzeum Archiwum Państwowego w Kaliszu*, wybór i oprac. G. Waliś, Kalisz 2013, s. 19, 312; A. Szwarc, *Zygmunt Wielopolski i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (1874–1898)* [w:] *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XIX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1993, s. 90; idem, *Od Wielopolskiego...*, s. 188; A. Przegaliński, *Dwór ziemiański...*, s. 160–161.

²⁹ J. Kirsztot-Prawncki, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim i kredyt rolny*, Warszawa 1887, s. 305–306; A. Papierowski, K.J. Papierowski, *Dyrekcja Szczęgółowa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Płocku i jej oddziaływanie na region płocki*, „Notatki Płockie” 2002, nr 1, s. 21–22.

³⁰ *Zbiór praw i przepisów...*, s. 5–8; *Pamiętnik Towarzystwa...*, s. 181; A. Bardzki, *Listy zastawne, serie, ich wadliwość, zyski giełdy*, Warszawa 1891, s. 26–27; W. Wójcikiewicz, *Prawo hipoteczne Królestwa Polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 104–105; A. Przegaliński, *Dwór ziemiański...*, s. 161–162.

³¹ *Wybór pism...*, s. 547; T. Skalkowski, op. cit., s. 34; J. Kirsztot-Prawncki, op. cit., s. 240; J. Łukasiewicz, *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968, s. 104–105; A. Przegaliński, *Spoleczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2009, s. 33.

³² J. Łukasiewicz, op. cit., s. 105.

sumę 44 862 300 rb., to siedem lat później wskaźnik ten wzrósł do 71 527 725 rb. W 1870 roku zadłużenie wynosiło już 74 854 265 rb., a po czterech kolejnych latach – 84 595 165 rb.³³

Te zatrważające dane były pokłosiem nieopłaconych zaległości z czasów powstania³⁴, utrzymującego się po uwłaszczeniu niskiego poziomu gospodarowania oraz niskiej, w znaczeniu towarowym, wydajności wielu majątków. W połowie lat 60. gospodarka folwarczna opierała się jeszcze często na trój- lub czwórpolówce, pszenicy sianej na handel i ziemniakach uprawianych dla potrzeb gorzelnii. Przy znacznym wyjąłowaniu gruntów odłogi obsiewano żytem, pozostałe rośliny (przemysłowe, okopowe i pastewne) miały znaczenie drugorzędne. Na niskim poziomie stała też specjalistyczna hodowla inwentarza. Nowy ład dość często kontestowano, pomijając przy tym milczeniem fakt, że ukazy uwłaszczeniowe, w głównych założeniach, były odwzorowaniem zapisów zawartych w manifeście powstańczym i w dekretach KCN-TRN. Jak notowali w raportach naczelnicy żandarmerii, część szlachty nie posiadała przy tym kwalifikacji do samodzielnego gospodarowania, niektórzy nie potrafili też, pomimo zagładającej do dworów biedy, zrezygnować z wielkopańskich gestów i życia ponad stan. Szukając źródeł swych kłopotów, odnajdywali je więc w czynnikach zewnętrznych – w następstwach uwłaszczenia, w materii serwitutów, podatków i polityki rządu³⁵. W podobnym tonie wypowiadali się światlejsi ziemianie, którzy wytykali współbraciom wady duchowe i umysłowe, brak wytrwałości, systematyczności i oszczędności oraz niedostateczne przygotowanie zawodowe, co czasami prowadziło do deklasacji³⁶.

Biorąc pod uwagę szersze konteksty, należy z całą mocą podkreślić, że zasadnicze przeobrażenia dokonywały się w atmosferze terroru i dojmujących następstw brutalnie stłumionego zrywu. Postyczniowa pacyfikacja Królestwa, likwidacja pozostałości autonomii, wzmożona kontrola i inwigilacja, wreszcie polityka rusyfikacji przyczyniły się do upadku myśli niepodległościowej, pogłębiając przy tym nastroje apatii i zagubienia. Dla wielu, w tym także dla ziemiaństwa, był to czas dezorientacji, nierzadko upadku ducha i biernej rezygnacji³⁷.

³³ J. Kirsztrot, *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim*, „Ateneum” 1876, t. 3, z. 8, s. 410; R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970, s. 30.

³⁴ W grudniu 1862 r. zaległości w opłacie rat od pożyczek TKZ-owskich wynosiły 1 805 460 złp, w kwietniu 1863 r. podniosły się już do 4 768 952 złp, zaś dwa miesiące później osiągnęły astronomiczną wysokość 17 296 964 złp. Vide: [Z.L.S.], op. cit., s. 144.

³⁵ M. Dobrski, *Rzut oka na stan rolnictwa w guberni lubelskiej w ostatnich 25 latach [w:] Dla sierot. Książka zbiorowa wydana staraniem Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Warszawa 1897, s. 35–36; W. Grabski, *Postęp rolniczy w Lubelskiem przed czterdziestu laty*, „Gazeta Rolnicza” 1901, nr 25, s. 435; A. Przegaliński, *Z rozważań...*, s. 325.

³⁶ *Wybór pism...*, s. 559–560; J. Gościcki, *Rolnictwo krajowe według 50 roczników „Gazety Rolniczej”. Stosunki społeczno-gospodarcze*, „Gazeta Rolnicza. Zeszyt jubileuszowy 1861–1910”, Warszawa 1911, s. 16–17; J. Kita, op. cit., s. 73.

³⁷ *Wybór pism...*, s. 578; H. Wiercieński, op. cit., s. 436; S. Krzemiński, *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny*, Lwów 1892, s. 100, 103–106; E. Niebelski, *Ostatnie działania powstańcze w Lubelskiem i na Podlasiu w latach 1864–1865*, „Rocznik Lubelski” 1981/1982, R. 23/24, Lublin 1985, s. 97, 100–103, 110; A. Szwarz, *Postawy polityczne ziemiaństwa...*, s. 52.

Tymczasem nowe realia wymagały od ziemiaństwa ponownego zdefiniowania i zrozumienia własnej roli wśród lokalnej społeczności chłopskiej oraz na forum miejskim, powiatowym i gubernialnym. Dwór musiał odnaleźć się nie tylko w niesprzyjającej rzeczywistości politycznej, ale i w nowym układzie gospodarczym, które rządziły się regułami kapitalizmu i pracy najemnej.

Co ciekawe, pod względem zubożenia infrastruktury i gospodarczym Królestwo straciło w czasie insurekcji niewiele. W toku walk spalono kilkanaście miasteczek i, wedle różnych szacunków, 85–90 wsi. Większość dworów i pałaców ocalała. Działania militarne nie wpłynęły ujemnie na rolnictwo, hodowlę i przemysł rolno-spożywczy, a wręcz zanotowano wzrost produkcji³⁸.

Powyższe konstatacje nie przeczą jednak temu, iż niejeden dwór i siedziba chłopska ucierpiały wskutek przemarszów wojsk, bitew i potyczek, część zabudowy padła też pastwą płomieni. Dotkliwy charakter miały grabieże i rekwizycje dokonywane przez Moskali, a czasem przez wygłodzone lub/i zdemoralizowane partie powstańcze. „Wizyty” cesarskiego żołdactwa odznaczały się nierzadko brutalnością połączoną z dręczeniem, przemocą i gwałtami. Zdarzały się też najścia zbrojnych grup chłopskich, niektórzy włościanie współpracowali z władzami zaborczymi i wojskiem. Bolesnie odczuwano również narzucone przez zaborcę sekwestry, kary pieniężne i kontrybucje, co skutecznie sparaliżowało finanse wielu majątków. Mimo to niemała część dworów aprowizowała przemieszczające się oddziały i składała się na narodowy podatek. Wielu sprzeciwiających się samej idei walki zbrojnej organizowało punkty sanitarne, kontaktowe i przerzutowe³⁹. Szlachta, której udowodniono „winy powstańcze”, miała utracić drogą konfiskat 1660 majątków. Ostateczna liczba zabranych dóbr była jednak biegunowo odległa od podanej wyżej wartości. Skonfiskowano, jak się zdaje, nie więcej niż kilkadziesiąt nieruchomości ziemskich. Okazało się bowiem, że wielu ukaranych w ten sposób dziedziców nie posiadało prawnie żadnego majątku, a inni dysponowali jedynie drobnymi realnościami o nieustalonej wartości lub niewielkimi kapitałami hipotecznymi. Mając w pamięci konfiskaty polistopadowe, część ziemiaństwa zdążyła uprzednio przekazać dobra w bezpieczne ręce rodziny i zaufanych przyjaciół. Niektóre majątki miały też niejasną sytuację własnościową. Poza tym opłakany stan gospodarczy i zadłużenie szeregu nomenklatur wywoływały decyzje anulujące konfiskaty⁴⁰.

Jak wiadomo, do boju insurekcyjnego poszła przede wszystkim patriotycznie nastrojona szlachta zaściankowa i średniozamożna – wrogo ustosunkowana do

³⁸ W. Caban, *Wpływ wydarzeń 1863 roku na gospodarkę Królestwa Polskiego*, „Annales UMCS”, sec. F, 1993, vol. 48, s. 8–9; W. Śladkowski, *W dziejach i tradycji [w:] Pamiętamy o bohaterach powstania styczniowego 1863 r.*, oprac. A.L. Gzella, Lublin 2003, s. 56.

³⁹ S. Krzemiński, op. cit., s. 90–93 105; M. Górka, *Gdybym mniej kochała. Dziennik lat 1889–1895*, Warszawa 1996, s. 74; [Z.L.S.], op. cit., s. 144–189; Z. Stankiewicz, *Ruch chłopski podczas powstania styczniowego*, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, nr 2, passim; A. Wnuk, *Wydarzenia i uczestnicy powstania styczniowego z okolic Urzędowa*, „Głos Ziemi Urzędowskiej” 2013, s. 17, 21–22; J. Kita, op. cit., s. 72–73.

⁴⁰ J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918, s. 157–158, 198–199; *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, oprac. J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1929, s. 10.

programu ugody i wzbraniająca się przed kontaktami z Rosjanami. Liczni właściciele ziemscy przyjęli stanowiska w powstańczej administracji cywilnej. Piękną kartę zapisały kobiety, które w szpitalach polowych opiekowały się rannymi, działały też jako kurierki i emisariuszki⁴¹.

Niemala część ziemiaństwa pozostała jednak bierna, wycofana lub wroga. Niektórzy wspierali wprawdzie powstanie, ale z niechęcią i pod przymusem. To właśnie ci zwolennicy legalizmu i lojalizmu, reprezentujący w większości, choć nie zawsze, wpływowe środowiska zamożnego ziemiaństwa i arystokracji, opuszczali w czasie powstania Królestwo z nadzieją przeczekania zawieruchy za granicą. Inni uciekali z prowincji do miasteczek i większych miast, zamożniejsi szukali bezpiecznej przystani w Warszawie. Niektórzy, kierując się partykularnymi względami, powiązani z chęcią utrzymania dobrze płatnych posad, trwali jednak na synekurach rządowych, w strukturach samorządowych i administracji. Po upadku zrywu to kapitulancie i zachowawcze grono starał się zjednoczyć margrabia Zygmunt Wielopolski, który w dramatycznie zmienionych warunkach próbował kontynuować politykę schorowanego i przebywającego na obczyźnie drezdeńskiej ojca Aleksandra – przed powstaniem naczelnika rządu cywilnego, autokratycznego reformatora i przeciwnika patriotycznej konspiracji. Na zawołanie Zygmunta Wielopolskiego, pełniącego wówczas prestiżową i lukratywną funkcję zarządcy Księstwa Łowickiego, a więc wielkiego kompleksu dóbr cesarskich w Królestwie, podpisywano wiernopoddańcze adresy i prześcigano się w aktach daleko posuniętego serwilizmu⁴².

Te lojalne i upokarzające postawy nie zyskiwały wśród Rosjan oczekiwanego przez zachowawców zrozumienia i aprobaty. Po upadku powstania ogół ziemian został poddany bezwzględny rygorom kontroli i inwigilacji, zaś swobodna wymiana myśli znalazła się pod specjalnym nadzorem. Podróż do sąsiedniego powiatu wymagała zezwolenia. Zgoła niewinny bal karnawałowy, nieuzgodnione wcześniej spotkanie towarzyskie czy przyjęcie ślubne mogły pociągnąć za sobą podejrzenie o antyrosyjską konspirację, co skutkowało śledztwem i karami grzywien dla uczestników takich zjazdów. Wyczekiwaną przez wielu okazją do wymiany myśli stawała się z konieczności wizyta delegata taksowego TKZ, rodzinne czy towarzyskie spotkanie, prezentacja kupionej przez sąsiada maszyny rolniczej, efemeryczna działalność lokalnej spółki hodowlanej lub nieformalnego porozumienia. Pamiętając o roli, jaką przed powstaniem odegrało Towarzystwo Rolnicze, konsekwentnie zakazywano

⁴¹ M. Kleniewska, *Wspomnienia*, oprac. W. Włodarczyk, Wilków 2002, s. 17–19; M. Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1933, s. 144–146, 248, 301–307; Z. Bieliń, *Bohaterki w czarnych sukienkach. Lublinianki i Podlasianki w powstaniu 1863–1864*, Lublin 2015, *passim*.

⁴² Z. Stankiewicz, *Dzieje wielkości...*, s. 236–242; A. Szwarz, *Zygmunt Wielopolski...*, s. 87–88; idem, *Spór o przywództwo czy koncepcję ugody? Rywalizacja Ludwika Górskiego i Zygmunta Wielopolskiego w wyborach do władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim w 1890 r.*, „Przegląd Historyczny” 1984, t. 75, z. 2, s. 261–262; A. Chwalba, *op. cit.*, s. 17–19.

stowarzyszenia się, organizowania zjazdów gubernialnych i zawiązywania organizacji rolniczych⁴³.

W sposób szczególnie traktowano powracających z zesłania patriotów. Dostawali się oni pod trzyletni dozór policyjny, który, w zależności od oceny władz, mógł być przedłużony, składali również po rosyjsku upokarzającą przysięgę wierności. Podróżowanie poza granicami powiatu, guberni, a czasami nawet gminy wymagało uzyskania jednorazowego zezwolenia pod postacią tzw. paszportu. Najmniejsze uchybienie mogło skutkować jego cofnięciem. Byli zesłańcy, jako „polityczni”, otrzymywali tzw. czerwone paszporty – na takim papierze wydawano je wszystkim skazanym, w tym także pospolitym przestępcom. Inni z kolei, uznani przez władze policyjne za szczególnie niebezpiecznych, dostawali tzw. wilcze paszporty. Zabraniały one nie tylko powrotu do domu, ale i zatrzymywania się w stronach rodzinnych. Wiązało się to z obligatoryjną koniecznością jazdy do Warszawy, a później z wyborem nowego miejsca zamieszkania⁴⁴.

Z końcem lat 60. bezwzględny i twardy kurs wobec ziemiaństwa uległ wprawdzie pewnemu złagodzeniu, utrzymano natomiast rygorystycznej kontroli. Powodem, w opinii Petersburga i administracji carskiej, była skuteczna pacyfikacja szlachty i jej niepodległościowych rojeń. Zapowiedzią zmian stał się akt łaski wydany 28 października (9 listopada) 1866 roku z okazji zaślubin następcy tronu Aleksandra Aleksandrowicza z księżniczką Marią Zofią (córką króla Danii Chrystiana IX), który poprzedził *Rozkaz najwyższy o łaskach udzielonych dla Królestwa Polskiego* z 17(29) maja 1867 roku. Dzięki tym dowodom „łaskawości” skrócono kary sybirakom, umorzono niektóre zaległości podatkowe i przestępstwa administracyjno-policyjne, uchylono część śledztw przeciwko powstańcom, jeśli ci nie byli oskarżeni o zbrodnie (zabójstwa, podpalenia, itp.), zezwolono też na powrót do kraju osobom zesłanym drogą administracyjną. Prawo osiedlania się nad Wisłą zyskali wówczas Polacy z guberni zachodnich cesarstwa, których wcześniej wydalono ze stron rodzinnych i pozbawiono własności. W czerwcu 1867 roku został wydany ukaz o zaniechaniu konfiskat majątków należących do powstańców. Za czasów Berga kolejne amnestie ogłoszono w latach 1871 i 1873⁴⁵.

Wraz z nastaniem nowych porządków szlachta szukała oparcia wśród godnych zaufania jednostek, które ocalały z pogromu. W skali Królestwa Polskiego niekwestionowanym autorytetem, który z czasem przybrał nawet charakter kultu, cieszył się Ludwik Górski. Ten ziemianin zasłynął przed powstaniem jako bliski

⁴³ H. Wiercieński, op. cit., s. 439–440; Z. Pietkiewicz, *Zrzeszenia rolnicze [w:] Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”. XXV-lecie polskiego rolnictwa (1883–1907)*, red. H. Kołtubaj, Warszawa 1908, s. 61; S. Wiech, *Inicjatywy społeczne ziemiaństwa Królestwa Polskiego w II połowie XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2007, t. 8, s. 138–139; A. Przegaliński, *Wokół dworu i parku. Studia z duchowej i materialnej kultury ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, Lublin 2011, s. 54.

⁴⁴ H. Wiercieński, op. cit., s. 439–440.

⁴⁵ *Przegląd polityczny Królestwa Polskiego za 1867 r. [w:] Sytuacja polityczna...*, s. 82; J. Kaczkowski, op. cit., s. 158; S. Wiech, *Raport naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmerii gen. Platona Frederiksa z 1867 r. o stanie politycznym Królestwa Polskiego*, „Czasy Nowożytnie” 1997, t. 3, s. 162; S. Leończyk, *Polscy zesłańcy po powstaniu styczniowym na południu guberni jenijskiej w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia Polonijne” 2013, t. 34, s. 151–152, 154.

współpracownik Andrzeja Zamoyskiego, współtwórca Roczników Gospodarstwa Krajowego i Towarzystwa Rolniczego, utalentowany publicysta i społecznik. Po upadku insurekcji prowadził on w dalszym ciągu ożywioną działalność publiczną, angażując się w szereg przedsięwzięć społecznych, gospodarczych i filantropijnych, zyskał też mocną pozycję w Dyrekcji Szczegółowej, a później w Komitecie TKZ. Górski był propagatorem i realizatorem ideałów pracy organicznej, politycznie zwolennikiem kompromisu i realizmu, dalekiego jednak od upokarzającej uległości, choć brał także udział w niezbyt fortunnych inicjatywach i akcjach adresowych. Miejsmem spotkań elity ziemiańskiej był najpierw kompleks majątków w Ceranowie i Sterdyni w powiecie sokołowskim w guberni siedleckiej, a później warszawska siedziba Górskich przy ulicy Foksal, gdzie w latach 80. wzniesli neorenesansową rezydencję⁴⁶.

Z czasem, wraz z odzyskiwaniem względnej stabilności ekonomicznej, życie we dworach zaczęło toczyć się rytmem spokojniejszym, niewolnym jednak od obaw o utratę rodzinnych gniazd – zwłaszcza w okresach powtarzających się nieurodzajów i lat klęskowych. Abstrahując w tym miejscu od bolesnych dla ziemiaństwa konsekwencji politycznych powstania styczniowego oraz ekonomicznych następstw uwłaszczenia i „kaprysów” świata przyrody, warto dodać, że postyczniowe dziesięciolecie było dla Królestwa czasem na ogół dobrej koniunktury gospodarczej, która współgrała z europejskim „boomem” na przełomie lat 60. i 70. Dla rolnictwa otwierały się pomyślne warunki rozwoju produkcji roślinnej ze szczególnym uwzględnieniem zbóż. W latach 1864–1873 zasiewy zwiększyły się niemal o połowę, podwojono też siew kartofli. Zbiory rolnicze podniosły się w latach 1864–1874 o około 70%. Bezkonkurencyjny był zbiór ziemniaków, który w latach 1864–1873 wzrósł o 157%. Rosły również ceny. Przy okresowych wahaniami zwyżkowała wartość nie tylko zbóż i ziemniaków, ale też na przykład trzody chlewnej, wołów i mleka. Ówczesne ziemiaństwo, liczące na przyrwy pieniądzy niezbędnych do spłaty różnych wierzytelności, dążące do zminimalizowania ekonomicznych i finansowych skutków uwłaszczenia, potrzebujące wreszcie kapitałów obrotowo-inwestycyjnych, uciekało się często do wycinki lasów. Było to zrozumiałe, bowiem począwszy od 1869 roku drzewo stale drożało – w latach 1869–1875 o 40%. Ożywieniu gospodarczemu sprzyjał rozwój rynku wewnętrznego powodowany podnoszeniem się konsumpcji na wsi i w miastach. Istotne było także zwiększanie się liczby ludności zatrudnionej poza rolnictwem, co wiązało się z odpływem części chłopów i zrujnowanej szlachty do dużych ośrodków miejskich. Wszystkie to razem wpływało na charakter interesujących nas przeobrażeń i narastającego sukcesywnie, choć z pewnymi fluktuacjami, popytu⁴⁷.

⁴⁶ [Red.], *Górski Ludwik* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 448–449; A. Szwarz, *Od Wielopolskiego do Stronictwa...*, s. 34, 52, 188–189; *Życiorysy potomków generała* [w:] *Górcy herbu Boża Wola. Przodkowie i potomkowie gen. Franciszka Górskiego*, red. K. Górka-Gołaska, Poznań 2000, s. 64–71.

⁴⁷ *Statystyka porównawcza...*, s. 89–90; J. Łukasiewicz, *Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Warszawa 1967, s. 80–81; idem, *Kryzys agrarny...*, s. 59, 61, 104–105; H. Brodowska, *Historia społeczno-gospodarcza...*, s. 311; R. Chomać, op. cit., s. 17, 24–25.

W takich uwarunkowaniach ziemiaństwo oswajało się z realiami politycznymi i gospodarczymi. Dwory powoli godziły się z konsekwencjami poułaszczeniowych przeobrażeń, choć chłopsko-ziemiańskie sąsiedztwo „wykuwało się” w atmosferze rozlicznych i przewlekłych sporów i konfliktów. Upływ czasu tonował jednak emocje i pozwalał spojrzeć na problemy wsi z szerszej perspektywy. Nie zmienia to jednak faktu, że część szlachty trwała niezmiennie w ciemnocie i ciasnocie umysłowej. Wielu kierowało się nadal uprzedzeniami stanowymi oraz przekonaniem o własnej szczególnej pozycji w społeczeństwie, powiązanych z apologią tradycyjnych metod gospodarowania⁴⁸.

Dla innych – prawda, że początkowo nielicznych – nowy ład był zasadniczym punktem wyjścia do kompleksowej przebudowy i unowocześnienia metod pracy na roli. Folwark przechodził więc z gospodarki ekstensywnej na intensywną, śmieiej zaglądała do dworów mechanizacja rolnictwa, likwidowano ugory, swoją karierę rozpoczynał płodozmian układany na podstawie najnowszych osiągnięć nauki rolniczej. Upowszechniało się nawożenie obornikiem i nawozami sztucznymi. Gospodarka zbożowa była równoważona, a następnie sukcesywnie wypierana przez specjalistyczną hodowlę inwentarza, leśnictwo i przemysł rolno-spożywczy skorelowany z uprawą buraków cukrowych, jęczmienia browarniczego i roślin oleistych. Wchodziły wreszcie do użycia rośliny motylkowe, pełniące równocześnie funkcje nawozowe i paszowe. Zamiana niewydolnej gospodarki folwarcznej na kapitalistyczną wymagała wprawdzie dużych nakładów kapitałowych, te jednak z czasem zaczęły przynosić wymierne korzyści i dochody⁴⁹.

Wszystkie omówione wyżej procesy i zjawiska dotyczące przeobrażeń mentalnych, społecznych i gospodarczych odbywały się w atmosferze rozrachunków politycznych, które na powszedniości kładły się długim cieniem. Choć z biegiem lat czas goił rany, to w prywatnym świecie zakazanej lub ściśle koncesjonowanej polskości stale obecna i kultywowana była pamięć o zrywie powstańczym. Wracała ona pod postacią przywoływanych wspomnień i zatrzymanych przed oczami migawek. W opowiadaniach, przyjmujących charakter intymnej i pilnie strzeżonej historii mówionej, powtarzały się obrazy dokonywanych przez Moskali zniszczeń i grabieży, heroicznym bojom i dojmującego cierpienia. Ożywały one z kolejnymi rocznikami „nocy styczniowej” i śmierci najbliższych poległych na polach bitewnych. Na ogół godnie, bez upokarzającego „rozdzierania szat” wspomniano towarzyszy broni – zmarłych i zaginionych oraz potrzebujących pomocy. Radość mieszała się ze smutkiem wraz z powrotami matek, mężów i braci z zesłania lub katorgi – nierzadko

⁴⁸ J. Kita, *Problem przeobrażenia wsi Królestwa Polskiego w świetle programu społecznego „Prawdy” (1881–1887)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1993, vol. 49, s. 169.

⁴⁹ M. Dobrski, *Rolnictwo w guberni lubelskiej*, „Pamiętnik Lubelski. Kalendarz Ilustrowany na rok 1904”, Lublin 1904, s. 47; *Wybór pism...*, s. 547–548; S. Kosztuski, *Rozwój stosunków ekonomiczno-rolniczych w Królestwie Polskim w ostatnim 30-leciu [w:] Prace Sekcji Rolnej w 2 półroczu 1904 roku*, Warszawa 1905, s. 40; A. Kopruckowniak, *W okresie kształtowania...*, s. 670.

schorowanych i trwale okaleczonych, ale równie często i do końca swych dni niepokornych i niezwykniętych⁵⁰.

Stosunek do historii i tradycji powstańczej miał jednak i drugie oblicze. Wobec klęski kolejnego zrywu niepodległościowego oraz fiaska podjętej wówczas przez światlejszych ziemian próby pozyskania chłopów, obserwowano zjawisko polegające na wypieraniu z pamięci lub spychaniu do podświadomości okrytego tak znacznym wpływem krwi dorobku powstania styczniowego. Wraz z upowszechnianiem się hasła pozytywistycznych oraz domykającym się w Królestwie Polskim przewrotem kapitalistycznym i rewolucją przemysłową, starano się budować świat na fundamencie bieżącej działalności gospodarczej. Inna rzecz, że aktywność ta przybierała czasami charakter bezrefleksyjnego pędu za pieniędzmi, interesami i posagami, polegała też na dorabianiu się na spekulacjach, o czym w realistyczny sposób pisał Henryk Sienkiewicz w *Rodzinie Polanieckich* (1894)⁵¹.

Te dwa stanowiska zderzały się ze sobą, ścierały wręcz w sztafecie pokoleń. We dworze ziemiańskim, podobnie jak w wielu innych domach i rodzinach, przeszłość powstańcza była mimo wszystko stale obecna. Ożywała ona w toczonych sporach, we wspomnieniach, w przechowywanych z najwyższą czcią relikwiach czy przy powstańczych mogiłach. W taki sposób sfera pamięci spletała się nierozzerwalnie z powszechnością, bo postyczniowe wyzwania (również w dziedzinie relacji między wsią a dworem) zostały w znacznej mierze zdefiniowane w czasie insurekcji.

Można przyjąć, że popowstaniowe dziesięciolecie zamknęła śmierć Berga w styczniu 1874 roku. Przed Królestwem otwierała się kolejna karta dziejów pisana pod rządami generała-gubernatora hr. Pawła Kotzebuego, który okazał się człowiekiem mściwym i samolubnym, wiernym służbistą i kontynuatorem linii politycznej niesławnego namiestnika⁵².

Dla świata dworu ważną cezurą kończącą okres najczarniejszej żałoby i zagubienia była wystawa rolnicza zorganizowana we wrześniu 1874 roku w Warszawie. Impreza stała się początkiem ruchu zachęcającego ziemian do spotykania się, inspirowała do wymiany myśli i podejmowania prac zbiorowych. Przebieg i okazały charakter przedsięwzięcia dodały ziemiaństwu pewności siebie, ugruntowując przy tym

⁵⁰ S. Czetwertyński, *Syn o Ojcu* [w:] W. Czetwertyński, *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, Poznań, s.a., s. 19–20; A. Przegaliński, *Działalność oświatowa Marii z Jarocińskich Kleniewskiej* [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców*, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2007, s. 269; A. Pachocka, *Obrazy dzieciństwa. Wspomnienia Marii z Rojowskich Przanowskiej* [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Kopruckowiak, Lublin 2005, s. 352.

⁵¹ J. Tynecki, „*Rodzina Polanieckich*” jako powieść tendencyjna, „Prace Polonistyczne” 1977, ser. 33, s. 69–72, 86–87; A. Nofer-Ladyka, *Henryk Sienkiewicz*, Warszawa 1988, s. 294–295.

⁵² [Baronowa X.Y.Z.], op. cit., s. 43–45; S. Wiech, *Rządy warszawskiego generała-gubernatora Piotra Albedyńskiego – lata nadziei, lata złudzeń* [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 85.

przekonanie o celowości wysiłków w dziedzinie modernizacji rolnictwa. Wobec licznego zjazdu obywateli ziemskich ekspozycja stanowiła okazję do wymiany poglądów, rozmowy o wspólnych troskach i problemach. Stanowiła wreszcie asumpt do zebrania nowych doświadczeń i szerszego spojrzenia na problemy wsi. Wiele merytorycznych kwestii zostało zresztą omówionych w czasie odbywanych wówczas konferencji rolniczych. Te ostatnie, zważywszy na okoliczności, stały się namiastką ważnej, choć, siłą rzeczy, doraźnej debaty⁵³.

Spoglądając wstecz, dobitnie zdawano sobie sprawę, że minione dziesięciolecie – w rozumieniu politycznym, gospodarczym, społecznym i mentalnym – było czasem wielkiej próby. Wraz z upadkiem powstania i wprowadzeniem reformy uwłaszczeniowej odeszła do przeszłości epoka gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a Królestwo wkroczyło w dobę rozkwitu stosunków kapitalistycznych. W realiach ucisku i narastającej fali represji, w atmosferze nasilających się i podsycanych przez Rosjan konfliktów między wsią a dworem, mierzyło się ziemiaństwo nie tylko z bieżącymi wyzwaniem, ale też z konsekwencjami przedstyczniowej krótkowzroczności i brzemiennych w skutkach zaniedbań i zaniechań – przede wszystkim w relacjach z chłopami oraz w dziedzinie gospodarowania.

W szerszej perspektywie zasiane przez zaborcę ziarna rozbratu i atomizowania społeczeństwa wydały jednak z czasem nieoczekiwane przez Rosjan owoce. Wraz z upływem lat postępował bowiem proces tworzenia się wspólnoty narodowej, a bolesne wspomnienia i popowstaniowe doświadczenia stały się żywym podglebieniem zbiorowej pamięci, a później zaczynem narodowego odrodzenia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Bardzki A., *Listy zastawne, serie, ich wadliwość, zyski giełdy*, Warszawa 1891.
 [Baronowa X.Y.Z.], *Towarzystwo warszawskie. Listy do przyjaciółki*, Kraków 1888.
 Czetwertyński S., *Syn o Ojcu* [w:] W. Czetwertyński, *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, Poznań, s.a., s. 1–47.
 Dobrski M., *Rolnictwo w guberni lubelskiej*, „Pamiętnik Lubelski, Kalendarz Ilustrowany na rok 1904”, Lublin 1904, s. 46–51.
 Dobrski M., *Rzut oka na stan rolnictwa w guberni lubelskiej w ostatnich 25 latach* [w:] *Dla sierot. Książka zbiorowa wydana staraniem Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności*, Warszawa 1897, s. 35–42.
 Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 62, 1864, nr 187.

⁵³ A. Makowiecki, *Konferencje rolnicze*, „Tygodnik Ilustrowany” 1874, nr 348, s. 134–135; S. Dzierzbicki, *Stowarzyszenia rolnicze w Królestwie Polskim*, „Ekonomista” 1902, R. 2, z. 3, s. 89; K. Ołdziejewski, *Wystawy powszechne. Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*, Poznań 1928, s. 45–46.

- Dzierzbicki S., *Stowarzyszenia rolnicze w Królestwie Polskim*, „*Ekonomista*” 1902, R. 2, z. 3, s. 72–115.
- Gościcki J., *Rolnictwo krajowe według 50 roczników „Gazety Rolniczej”*. *Stosunki społeczno-gospodarcze*, „*Gazeta Rolnicza. Zeszyt jubileuszowy 1861–1910*”, Warszawa 1911, s. 15–24.
- Górska M., *Gdybym mniej kochała. Dziennik lat 1889–1895*, Warszawa 1996.
- Grabski W., *Historia Towarzystwa Rolniczego*, t. 2, Warszawa 1904.
- Grabski W., *Postęp rolniczy w Lubelskiem przed czterdziestu laty*, „*Gazeta Rolnicza*” 1901, nr 25, s. 435–436.
- Kirszrot J., *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim*, „*Ateneum*” 1876, t. 3, z. 8, s. 402–428.
- Kirszrot-Prawnicki J., *Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim i kredyt rolny*, Warszawa 1887.
- Kleniewska M., *Wspomnienia*, oprac. W. Włodarczyk, Wilków 2002.
- Kosztuski S., *Rozwój stosunków ekonomiczno-rolniczych w Królestwie Polskim w ostatnim 30-leciu* [w:] *Prace Sekcji Rolnej w 2 półroczu 1904 roku*, Warszawa 1905, s. 34–49.
- Krzemiński S., *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888)*. *Zarys historyczny*, Lwów 1892.
- Makowiecki A., *Konferencje rolnicze*, „*Tygodnik Ilustrowany*” 1874, nr 348, s. 134–135.
- Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, oprac. K. Śreniowska, S. Śreniowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Materiały źródłowe do dziejów powstania styczniowego w zasobie Muzeum Archiwum Państwowego w Kaliszu*, wybór i oprac. G. Waliś, Kalisz 2013.
- Pamiętnik Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1884.
- Pietkiewicz Z., *Zrzeszenia rolnicze* [w:] *Księga jubileuszowa „Rolnika i Hodowcy”. XXV-lecie polskiego rolnictwa (1883–1907)*, red. H. Kołubaj, Warszawa 1908, s. 61–101.
- Przegląd polityczny Królestwa Polskiego za 1867 r.* [w:] *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999, s. 81–99.
- Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, oprac. pod. kier. E. Strasburgera, Warszawa 1916.
- Skalkowski T., *Towarzystwa kredytowe ziemskie w ziemiach polskich. Szkic historyczny*, Lwów 1892.
- Staniszewski S., *Rzut oka na stan ekonomiczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1907.
- Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Ludność i stosunki ekonomiczne*, oprac. W. Załęski, Warszawa 1876.
- Wiercieński H., *Pamiętniki*, oprac. A. Zajączkowski, Lublin 1973.
- Wybór pism Ludwika Górskiego*. *Wydawnictwo jubileuszowe*, Warszawa 1908.
- Zbiór praw i przepisów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim*, t. 3, Warszawa 1881.
- [Z.L.S.], *Ostatnie chwile powstania styczniowego. Na podstawie autentycznych źródeł*, t. 2, Poznań–Kraków 1887.

Opracowania

- Bieleń Z., *Bohaterki w czarnych sukienkach. Lublinianki i Podlasianki w powstaniu 1863–1864*, Lublin 2015.
- Bogusz M., *Relacje między mieszczanami łęczyńskimi a właścicielami dóbr Łączna w dobie Królestwa Polskiego* [w:] *Studia z dziejów ziemian*, red. Z. Gołębiowska, A. Kopruckowiak, A. Przegaliński, Lublin 2014, s. 119–145.
- Brodowska H., *Historia społeczno-gospodarcza chłopów polskich w zaborze rosyjskim* [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 2, red. S. Inglot, Toruń 1972, s. 290–462.
- Brodowska H., *Spory serwitutowe chłopów z obszarnikami w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, R. 63, nr 4–5, s. 283–298.
- Brodowska H., *Świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego*, „Annales UMCS”, sec. F, 1993, vol. 48, s. 19–27.
- Bruchnańska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1933.
- Caban W., *Wpływ wydarzeń 1863 roku na gospodarkę Królestwa Polskiego*, „Annales UMCS”, sec. F, 1993, vol. 48, s. 7–18.
- Chełmicki B., *Powiat rypiński w pamiętnikach*, Rypin 2005.
- Chomać R., *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1970.
- Chwalba A., *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa–Kraków 1999.
- Czuchryta A., *Spory graniczne właścicieli majątku Celejów z chłopami bochotnickimi w latach 1864–1914* [w:] *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, red. A. Kopruckowiak, Z. Gołębiowska, Lublin 2008, s. 259–270.
- Giełżyński W., *Ku Niepodległej*, Paryż 1985.
- Grabski W., *Historia wsi w Polsce*, Warszawa 2004.
- Groniowski K., *Chłopi w powstaniu styczniowym a reformy agrarne lat 1861–1864* [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie, bój, Europa, wizje*, red. S. Kalemka, Warszawa 1990, s. 124–147.
- Groniowski K., *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963.
- Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza, realizacja, skutki*, Warszawa 1976.
- Groniowski K., *Walka Milutina z Bergiem. (Spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863)*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, R. 69, z. 4, s. 891–906.
- Groniowski K., *Wieś lubelska w okresie upadku powstania styczniowego*, „Rocznik Lubelski” 1963, t. 6, s. 156–168.
- Groniowski K., *Wyniki reformy uwłaszczeniowej w Królestwie Polskim* [w:] *Powstanie styczniowe 1863. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Warszawie 13–15 września 1963 roku*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1963, s. 97–128.
- Halicz E., *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniowego*, Warszawa 1955.
- Kaczkowski J., *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Kieniewicz S., *Spółczesność Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym* [w:] *Powstanie styczniowe 1863. IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Warszawie 13–15 września 1963 roku*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1963, s. 5–40.
- Kierek A., *Rozwój kapitalizmu w rolnictwie regionu lubelskiego w latach 1864–1913*, Lublin 1964.
- Kita J., *Dwór po powstaniu. Zmierzch dominacji ziemiaństwa* [w:] *Powstanie styczniowe. Kłeska i chwala*, red. L. Będkowski, Warszawa 2013, s. 72–75.

- Kita J., *Problem przeobrażenia wsi Królestwa Polskiego w świetle programu społecznego „Prawdy” (1881–1887)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1993, vol. 49, s. 165–184.
- Kobderowa I., *W sprawie stosunku Rosji wobec powstania styczniowego*, „Kwartalnik Historyczny” 1962, R. 69, z. 4, s. 875–890.
- Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, R. 68, nr 1, s. 191–200.
- Koprukowniak A., *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1795–1939* [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie II*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 9–30.
- Koprukowniak A., *Dobra ziemskie rządowe – prywatne Cichostów i Żminne w 1830–1915. Zatargi na tle serwitutowym w latach 1864–1914* [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2005, s. 145–178.
- Koprukowniak A., *W okresie kształtowania się kapitalizmu (1864–1918)* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 641–736.
- Kostrzewska M., *Powłasczeniowy ruch chłopski – podobieństwa i różnice z ruchem antyfeudalnym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 1995, nr 52, s. 71–92.
- Krawczak T., *Chłopi w walce o niepodległość 1863–1918*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 23, s. 5–37.
- Leończyk S., *Polscy zesłańcy po powstaniu styczniowym na południu guberni jenińskiej w drugiej połowie XIX wieku*, „Studia Polonijne” 2013, t. 14, s. 145–163.
- Łukasiewicz J., *Krach na giełdzie. Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, Warszawa 1967.
- Łukasiewicz J., *Kryzys agrarny na ziemiach polskich w końcu XIX wieku*, Warszawa 1968.
- Mazurek Z., *Sytuacja ekonomiczna i społeczna na wsi lubelskiej po reformie uwłaszczeniowej 1864 r.*, „Annales UMCS”, sec. F, 1954, vol. 9, s. 211–252.
- Mazurkiewicz J., *O likwidacji stosunków dominialnych w miastach Królestwa Kongresowego w 1866 roku*, „Rocznik Lubelski” 1966, t. 9, s. 265–275.
- Mazurkiewicz J., *Ćwik W., Własność w miastach prywatnych Lubelszczyzny doby Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego (1809–1866)*, „Annales UMCS”, sec. G., 1957, vol. 4, s. 1–132.
- Mencil T., *Między powstaniami (1831–1864)* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 543–640.
- Mencil T., *Wies pańszczyzniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988.
- Niebelski E., *Ostatnie działania powstańcze w Lubelskiem i na Podlasiu w latach 1864–1865*, „Rocznik Lubelski” 1981/1982, t. 23/24, s. 95–110.
- Nofer-Ładyka A., *Henryk Sienkiewicz*, Warszawa 1988.
- Ohryzko-Włodarska C., *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa*, Warszawa 1973.
- Ohryzko-Włodarska C., *Przemiany na wsi Królestwa Polskiego w latach 1846–1870*, Warszawa 1972.
- Óldziejewski K., *Wystawy powszechne. Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*, Poznań 1928.
- Pachocka A., *Obrazy dzieciństwa. Wspomnienia Marii z Rojowskich Przanowskiej* [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2005, s. 347–362.
- Papierowski A., *Papierowski K.J., Dyrekcja Szczegółowa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Płocku i jej oddziaływanie na region płocki*, „Notatki Płockie” 2002, nr 1, s. 21–33.
- Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1864–1914*, t. 1, Gdańsk 1991.

- Przegaliński A., *Dwór ziemiański na Lubelszczyźnie w epoce przemian gospodarczych i społecznych. (Dzieje dóbr Snopków w XIX i w I połowie XX wieku)*, Lublin 2016.
- Przegaliński A., *Działalność oświatowa Marii z Jarocińskich Kleniewskiej [w:] Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców*, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2007, s. 269–315.
- Przegaliński A., *Spoleczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2009.
- Przegaliński A., *Wokół dworu i parku. Studia z duchowej i materialnej kultury ziemiaństwa lubelskiego po powstaniu styczniowym*, Lublin 2011.
- Przegaliński A., *Z dziejów wystaw rolniczych. Trzecia Wystawa Rolnicza (1860) i Wystawa Rolniczo-Przemysłowa (1901) w Lublinie*, Lublin 2012.
- Przegaliński A., *Z rozważań nad reformą uwłaszczeniową w Królestwie Polskim. Próba analizy i opisu na przykładzie guberni lubelskiej [w:] Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michałuk, Ciechanowiec 2017, s. 297–334.
- [Red.], *Górski Ludwik [w:] Polski Słownik Biograficzny*, t. 8, Wrocław–Kraków–Warszawa 1959–1960, s. 448–449.
- Smyk G., *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011.
- Stankiewicz Z., *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa 1967.
- Stankiewicz Z., *Ruch chłopski podczas powstania styczniowego*, „Przegląd Historyczny” 1959, t. 50, s. 273–302.
- Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, red. S. Janicki, Warszawa 1918.
- Strasburger E., *Podatek gruntowy w Królestwie Polskim (Stan dotychczasowy i projekt reformy)*, Warszawa 1918.
- Szczerbińska B., *Ziemiaństwo w guberni łomżyńskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Łomża 2007.
- Szumski J., *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002.
- Szwarc A., *Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905)*, Warszawa 1996.
- Szwarc A., *Postawy polityczne ziemiaństwa w Kaliskiem po powstaniu styczniowym [w:] Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 47–59.
- Szwarc A., *Spór o przywództwo czy koncepcję ugody? Rywalizacja Ludwika Górskiego i Zygmunta Wielopolskiego w wyborach do władz Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Królestwie Polskim w 1890 r.*, „Przegląd Historyczny” 1984, t. 75, z. 2, s. 259–277.
- Szwarc A., *Zygmunt Wielopolski i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (1874–1898) [w:] Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XIX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1993, s. 87–97.
- Śladkowski W., *W dziejach i tradycji [w:] Pamiętamy o bohaterach powstania styczniowego 1863 r.*, oprac. A.L. Gzella, Lublin 2003, s. 45–58.
- Ślusarek K., *Sytuacja szlachty i chłopstwa na tle przemian struktury społeczeństwa polskiego w XIX wieku [w:] Problemy cywilizacyjnego rozwoju Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku*, red. P. Franaszek, A.N. Nieczuchrin, Kraków 2007, s. 292–298.
- Ślusarska R., *Obciążenia podatkowe ziemian lubelskich po powstaniu styczniowym [w:] Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprucki, Lublin 2005, s. 309–324.
- Świętochowski A., *Historia chłopów polskich w zarysie*, Lwów–Poznań 1925.

- Targowski J.K., *Komitet Urządzający i jego ludzie*, „Przegląd Historyczny” 1937, t. 34, z. 1, s. 156–197.
- Tynecki J., „*Rodzina Połanieckich*” jako powieść tendencyjna, „Prace Polonistyczne” 1977, ser. 33, s. 69–88.
- Wiech S., *Inicjatywy społeczne ziemiaństwa Królestwa Polskiego w II połowie XIX wieku*, „Echa Przeszłości” 2007, t. 8, s. 133–148.
- Wiech S., *Oddziaływanie ziemiaństwa na społeczność wiejską w Królestwie Polskim w 2 połowie XIX wieku w ocenie władz rosyjskich* [w:] *Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 125–142.
- Wiech S., *Raport naczelnika Warszawskiego Okręgu Żandarmerii gen. Platona Frederiksa z 1867 r. o stanie politycznym Królestwa Polskiego*, „Czasy Nowożytnie” 1997, t. 3, s. 151–164.
- Wiech S., *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866–1896). Ogląd w świetle materiałów żandarmerii* [w:] *Między Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody, cz. II*, red. T. Stegner, Gdańsk 2000, s. 33–81.
- Wiech S., *Rządy warszawskiego generała-gubernatora Piotra Albiedynskiego – lata nadziei, lata złudzeń* [w:] *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, Warszawa 2002, s. 83–114.
- Wiech S., *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)*, Kielce 2002.
- Wiech S., *Żandarmeria rosyjska i jej raporty* [w:] *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników Warszawskiego Okręgu Żandarmerii z lat 1867–1872 i 1878*, oprac. S. Wiech, W. Caban, Kielce 1999, s. 9–73.
- Wnuk A., *Wydarzenia i uczestnicy powstania styczniowego z okolic Urzędowa*, „Głos Ziemi Urzędowskiej” 2013, s. 17–26.
- Wójcikiewicz W., *Prawo hipoteczne Królestwa Polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Wrona S.T., *Chłopi w Powstaniu Styczniowym*, „Przegląd Historyczny” 1937/1938, t. 34, nr 2, s. 544–563.
- Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, oprac. J. Iwaszkiewicz, Warszawa 1929.
- Zdrada J., *Historia Polski 1795–1914*, Warszawa 2007.
- Życiorysy potomków generała* [w:] *Górszy herbu Boża Wola. Przodkowie i potomkowie gen. Franciszka Górskiego*, red. K. Górski-Gońska, Poznań 2000, s. 61–103.
- Żurek F., *Powiat krasnostawski w walce o wolność (od upadku powstania styczniowego do wybuchu wojny światowej)*, „Niepodległość” 1935, t. 11, s. 194–212, 364–388.